

RÁCZ Ildikó Mária

## Túl a halál árnyékának völgyén (Ivan Bunyin *Átváltozás* című elbeszélése elé)

„Úrrá lettem a formák fölött,  
S könnyű nékem minden átváltozás”<sup>1</sup>

### Absztrakt

Jelen tanulmányban a Nobel-díjas orosz emigráns író, Ivan Bunyin halálfilozófiájához kapcsolódva a filozófiai thanatológia és a vallásfilozófia szakterületére merészkedve kívánom a *halálfenomént*, illetve a halál utáni létezéssel kapcsolatos képzeteket röviden megvizsgálni. Egyik fontos szempont a kutatási terület szűkítésekor az volt, hogy az adott elmélet valamilyen módon kapcsolódjon a bunyini létfilozófiához, illetve az író világszemléletére jelentős hatást gyakorló Lev Tolsztoj étellel és halállal kapcsolatos bölcséletéhez. Másfelől, a vallásfilozófiai elméletek tanulmányozása során olyan közös eszmei-bölcséleti egybecsengéseket, tipológiai párhuzamokat, illetve kulturális kapcsolódási pontokat kerestem, amelyek közelebb vihetnek az antik sztoikus filozófia azon tételéhez, miszerint valamennyi vallás ugyanazokat az alapvető igazságokat hirdeti, csupán terminológiai különbségek vannak közöttük. Ahogyan az ókori görög-latin történetíró, Plutarkhosz fogalmazta meg *Ízisz és Ozirisz* című filozófiai értekezésében: a vallási formák sokfélesége csupán látszólagos, az általuk használt szimbólumok a vallások alapvetően egységes mivoltát rejtik.<sup>2</sup> Az orosz „ezüstkor”<sup>3</sup> szellemi-kulturális közegében a szintézisteremtés igénye a vallásfilozófiát is áthatotta. A századfordulón a nyugati racionalista-technokrata társadalom válságának egyre félreérthetlenebb jeleit érzékelő orosz szellemi elit a Keletre, mint a természeti-kulturális értékek őrzőjére tekintett. Az emberi létezés alapvető kérdéseire választ kereső Bunyin „kozmosz tudatának”<sup>4</sup> kialakulásában nem csekély szerepet kapott, hogy művészi-poétikai hitvallásába az ortodox keresztény hagyomány mellett a különböző keleti vallások – judaizmus, zoroasztrianizmus, szúfizmus, őskereszténység, hinduizmus, és elsősorban a buddhizmus – értékrendszerét integrálta. A buddhista tematika az orosz író műveiben az 1911-es ceyloni utazást követően jelentkezik markánsan. Bunyint azonban lenyűgözi minden olyan vallás, amely valamilyen formában őrzi az ősi múlt képzetét, mert úgy érzi, ezek mindegyike az igazság egy szeletét hordozza magában.

<sup>1</sup> *Egyiptomi Halottaskönyv* 2002.

<sup>2</sup> PLUTARKHOSZ 1986, 67.

<sup>3</sup> Az orosz „ezüstkor” a 19. század végét és a 20. század elejét jelöli az orosz irodalomban, amikor az orosz költészet kiemelkedően gazdag és innovatív korszakát élte.

<sup>4</sup> A neves kutató, Olga Szlivickaja meghatározása Bunyin világszemléletéről.

## A lélek preegzisztenciája

A bunyini világszemléletre és poétikára domináns hatást gyakorló Lev Tolsztoj gyakorta idézte Marcus Aurelius szavait („legfőbb feladatunk – készülődni a halálra”), és ennek szellemében így írt: „Az ember állandóan a halálra készül. Tanulj meg minél jobban meghalni”.<sup>5</sup> Környezete Tolsztojra vallásalapítóként tekintett, az eszméi hatására létrejött tolsztojánus mozgalom a századforduló egyik mindmáig ható, és az egész világon elterjedt erkölcsi-vallási irányzata lett. Élet és halál egymáshoz való viszonyáról a nagy orosz író így vall:

*„Amikor megszületünk, leginkább testileg vagyunk erősek – még minden előttünk áll. Lelkileg végtelenül parányiak vagyunk. További életünk – fokozatos testi elhalás és lelki növekedés – megszabadulás. A testi élet folytonosan apad, a halálban a semmivel lesz egyenlő. A lelki élet – növekszik és véglegesen csak a halálban szabadul meg. Az élet értelme a lelki »énnek« a testiség béklyóitól való folytonos megszabadulásában van.”<sup>6</sup>*

Tolsztoj legkedvesebb filozófusa, Szókratész szerint „a filozófia thanatu meleté, a halállal való foglalkozás”, vagyis aligha filozofálna az ember, ha nem volna halál. Szókratész tanítványa, Platón ezt így fogalmazza meg: „aki őszintén elkötelezte magát a filozófia mellett, az valójában a halálra készül és arra, ami a halál után következik”.<sup>7</sup> Platón a testet és a lelket különböző entitásokként fogja fel: a test a keletkezés változékony világához tartozik, ezért múlandó, a lélek<sup>8</sup> azonban a létezés változatlan világának részese, tehát örök (halhatatlan). Mivel a lélek halhatatlan, ezért valahol léteznie kellett az emberi testbe lépése előtt is, és a test halála után ugyanoda kell visszatérnie. Ez a hely Platón kétvilág-elméletében az immateriális, időtlen és változatlan ideák birodalma. Az ideák birodalmában szerzett tudását az ember születésekor elfelejti, mert iszik a felejtés folyójának (Léthé) vizéből:

*„[...] valamennyien a Léthé síkságára vonultak [...] Ennek a vizéből mindenkinek innia kellett egy bizonyos mennyiséget, de akit a belátása nem tartott vissza, az többet is ivott a kiszabott mennyiségnél. Aki aztán ivott belőle, az mindent elfelejtett. Mikor lefeküdtek, és éjfél lett, mennydörgés támadt, és remegni kezdett a föld, és ekkor hirtelen sodródni kezdtek fölfelé, az egyik erre, a másik amarra száguldva, mint a csillagok, hogy megszülessenek.”<sup>9</sup>*

<sup>5</sup> БУНИН 1966–1967, 7.

„Életút” című művében Tolsztoj így ír erről: „Semmi sem biztosabb a halálnál, annál, hogy eljön értünk. A halál biztosabb a holnapnál, annál, hogy a nap végén beköszönt az este, és hogy a nyár után eljő a tél. Miért van az, hogy készülünk a holnapra, az estére, a télre, de a halálra nem? Pedig fel kell készülnünk rá. És a halálra való felkészülés egyetlen lehetséges módja – a helyesen élt élet. Minél jobb az életünk, annál kevésbé kell félnünk a haláltól. A szentek számára nem létezik halál” (Путь жизни, 1910). Ha nem tüntetem fel külön, az idézett részek saját fordításaim (R.I.M.).

<sup>6</sup> Idézi: HAJNÁDY 2009, 33.

<sup>7</sup> PLATÓN 2020 [64 a].

<sup>8</sup> Platónnál a lélek (pszükhé) olyan összetett fogalmat jelöl, amely nem feleltethető meg a mai terminológiának. A görög filozófus lélekelmélete elsősorban a *Phaidón*, a *Timaios* és az *Állam* című dialógusaiban kerül kifejtésre. Az egyiptomi lélekfelfogáshoz hasonlóan a testtől megkülönböztetett lélek Platónnál is három részre tagolódik: rendelkezik egyfajta életerővel, érzelmi résszel és tudati, szellemi képességekkel (belátás, gondolkodás, emlékezés).

<sup>9</sup> PLATÓN 2018 [621 a–b].

A földi létben a tökéletes tudás elérhetetlen, mivel a lélek a feledés folyóján keresztül haladva a test börtönébe kerül. A fizikai kötöttségek alól csupán a test halála révén szabadulhat fel a lélek, és térhet vissza az ideák birodalmába, vagyis arra a helyre (állapotba), ahol a valódi tudás (*gnózis*) fellelhető. A keresztény apostol, Szent Pál is erről beszél *A szeretet himnuszában*:

*„Ma még csak tükörben, homályosan látunk, akkor majd színről színre. Most csak töredékes a tudásom, akkor majd úgy ismerem, ahogy én magam is ismert vagyok.”<sup>10</sup>*

Az *Arszenyev élete* című önéletrajzi ihletésű regényében Bunyin erről így vall: *„túlságosan szegényes az a tudás, melyet rövid egyéni létünk alatt szerzünk – van egy más, végtelenül gazdagabb, az, amelyikkel születünk”*.<sup>11</sup> E szentenciában együtt van jelen a platóni filozófia (a tudás a transzcendens világra való visszaemlékezés<sup>12</sup>) és az óind bölcselet (a *szamszára* létkerékében való vándorlás során szerzett, a megelőző életek tapasztalatainak tudásával „születünk le”). A platóni eszmetanban *Léthé* helyett *Mnémoszüné*<sup>13</sup> vizéből inni csupán a beavatottak kiváltsága, hiszen az emlékezés (és ezen a transzcendens világra való visszaemlékezés képessége értendő) az archaikus kultúrákban a tudás legtisztább forrását kínálta. Hasonlóan a tibeti buddhizmus (lámaizmus) tanításához, mely szerint az egymást követő újraszületések során a személyes adottságok és tapasztalatok folytonossága az emlékezés képességén alapul.<sup>14</sup> Hosszú vagy súlyos betegséget (a fizikai és mentális képességek súlyos állapotromlását) követő halál esetén a személyes adottságok nagy része, beleértve az emlékező képességét is – elvész, ellentétben a hirtelen halállal, amikor még igen stabil a test-tudat kapcsolat. Számos tényező függ attól az ember élete során, hogy az egyén milyen mértékben bír az emlékezés képességével. A keleti bölcselet értelmében ez az adottság különféle gyakorlatokkal (meditációs technikákkal) már a jelen élet során mélyíthető. Az emlékező, az emlékezés és az idő problematikája, mint arra a kutatók több ízben rámutattak, Bunyin művészi világképének fundamentuma. Elbeszéléseiben az emlékezés határai olykor átlépik a földi lét időbeli korlátait, az író ilyenkor az óind vallásfilozófiákból ismert előző életek emlékeihez nyúl vissza. Ez sejlik fel a *Gótami* című buddhista szellemiségű legendában is: „Emlékezett reád a lelkem”. Az ontológiai szemléletű lírai esszé, *Az éjszaka* elbeszélője így töpreng:

*„Az ilyen percekben nemegyszer gondoltam: annak, amiben éltem valamikor, minden pillanatát itt hagytam, titokzatosan rögzítettem nyomomat valamiképpen*

<sup>10</sup> 1Kor 13,12. A védikus hagyományban a transzcendens tudás elhomályosulását *Májá fátyla* szimbolizálja.

<sup>11</sup> BUNYIN 1967, 14.

<sup>12</sup> A *Phaidón*-dialógusban Szókratész egyik érve a lélek halhatatlansága mellett a *visszaemlékezés-érv*. A tanulás visszaemlékezés (*anamnészisz*) elméletét a platóni Szókratész a *Menón* című dialógusban fejti ki: *„Minthogy a lélek halhatatlan, és korábban többször megszületett, és már látott mindent itt is és a Hadészban is, mindenféle dolgot, így nincs olyan tudás, amit ne sajátított volna el mostanra: úgyhogy semmi csodálatos nincs abban, hogy képes visszaemlékezni az érelyre, és bármi másra, ha egyszer már előzőleg is rendelkezett ezzel a tudással. És minthogy a valóság egésze egy családba tartozik, továbbá a lélek már minden tudást elsajátított, semmi sem gátolja, hogy miután egyetlen dologra visszaemlékezett – ezt szokás »tanulásnak« nevezni – minden egyebet felfedezzen, feltéve, hogy bátran és lankadatlanul kutat tovább. Merthogy a kutatás és a tanulás összességében nem más, mint visszaemlékezés.”* (PLATÓN 2013, [81 c–d]).

<sup>13</sup> A mitológiában Mnémoszüné az emlékezés istennője, a Múzsák anyja. Hadész egyik folyójának, a Léthé párjának is Mnémoszüné volt a neve.

<sup>14</sup> *Tibeti Halottaskönyv* 2022, 14.

*Énemnek valamely láthatatlan, végtelen-kicsiny, szent lemezein – és tessék, némelyük hirtelen feléledt, előhívódott. Egy másodperc – és újból beleolvadnak lényem sötétjébe. De nem baj, tudom, hogy vannak, »Semmi sem tűnik el, csak átalakul«. De lehet, hogy van valami, ami még átalakulásnak sincsen kitéve, ami nem változik nemhogy az életem folyamán, hanem évezredek folyamán sem?»<sup>15</sup>*

A lélek preegzisztenciájának elmélete és a reinkarnáció tana szoros kapcsolatban áll egymással. Az óind filozófiák tanítása szerint jelenlegi életünk csupán egyetlen állomás a születések és halálok kezdet és vég nélküli forгатagában. Erős érzelmi indíttatású cselekedeteink (*karma*) hatására mindig újabb létformákban születünk újra egészen addig, amíg el nem érjük a megszabadulást (*móksa*).<sup>16</sup> Az *éjszaka* című lírai-filozofikus esszéjében Bunyin költői nyelven fogalmazza meg az újraszületésre, a lét körforgására vonatkozó utalást:

*„Nekem az nincsen: se kezdetem, se végem [...] Születés! Mi az? Születés! A születésem semmiképpen sem a kezdetem [...] »Emlékszem, hogy valamikor, évmilliárdokkal ezelőtt, kecskegida voltam.«<sup>17</sup> Én magam is tapasztaltam ilyet (épp annak az országában, aki ezt mondta, az indiai trópusokon): megtapasztaltam annak az érzésnek a borzalmát, hogy valamikor már voltam: ott, abban az édeni melegben.»<sup>18</sup>*

Regényhősét, Arszenyevet hasonló elementáris impulzus éri, amikor a kitégult tudatállapot létélményeként lehetővé válik számára különböző idősíkok szimultán érzékelése:

*„A tambovi mezőn, a tambovi ég alatt olyan rendkívüli erővel emlékeztem vissza mindarra, amit valaha láttam, amiért korábbi, réges-régi létezéseim során éltem, hogy később, Egyiptomban, Núbiában, a trópusokon már csak azt mondhattam magamnak: igen-igen, mindez pontosan így van, ahogyan először harminc évvel ezelőtt »emlékeztem vissza« rá!»<sup>19</sup>*

A testnél felsőbbrendű lélekről és annak újraszületéséről az antikvitás korában is léteztek elméletek. A lélekvándorlás tana és a lélek halhatatlanságának eszméje az érett és késői Platón-dialógusok (*Gorgiasz*, *Phaidón*, *Állam*, *Phaidrosz*, *Timaiosz*) egyik kardinális tanítása.<sup>20</sup> A platóni Szókratész első érve a lélek halhatatlansága mellett a *körfogás-érv*: „nem fogunk mellé, ha elfogadjuk, hogy van újraszületés, az élők a halottakból lesznek, és hogy a halottak lelkei igenis léteznek...”.<sup>21</sup> Az ókori görög filozófus az *Állam* című dialógusában így ír:

*„[...] érdemes volt megfigyelni, miképpen választottak életformát az egyes lelkek [...] Többnyire a korábbi, megszokott életformájuk szerint választottak [...] Amikor valamennyi lélek kiválasztotta már az életformáját, a sorsolás sorrendjében*

<sup>15</sup> БУНИН 1966–1967, т. 5., 303–304.

<sup>16</sup> *Tibeti Halottaskönyv* 2022, 39.

<sup>17</sup> Buddhának tulajdonított kijelentés.

<sup>18</sup> БУНИН 1966–1967, т. 5., 300–301.

<sup>19</sup> БУНИН 1967, 44.

<sup>20</sup> Lásd erről: PLATÓN 2013, 49.

<sup>21</sup> PLATÓN 2020 [72 e].

*Lakheszisz elé járultak, és ő mindegyikük mellé kísérőül odaállította azt a daimónt, akit ki-ki választott, hogy vigyázzon az életére, és teljesítse be a sorsát.*<sup>22</sup>

A lélek újratemesülésének eszméje Platónt megelőzően már megjelent az Orpheuszhoz, a költőként és zenészként tisztelt antik alakhoz kapcsolódó és bizonyos átörökített szövegeken (himnuszok, teogóniák) alapuló orphikus hagyományban. Az orphikusok azt tanították, hogy a test egyfajta börtön, amely őrzi a lelket, és a püthagóreusokkal ellentétben tanaikat írásba foglalták.<sup>23</sup> A dél-olaszországi és görögországi temetkezési helyekről a 19. sz. közepétől egészen napjainkig folyamatosan kerülnek elő az ún. orphikus aranylemezek. Ezek közül jelentőségében kiemelkedik a Thessaloniki közelében, egy halotti máglya maradványai között 1962-ben felfedezett Derveni papirusz,<sup>24</sup> amelyen többek között rituális temetkezési szertartásokat ismertető és az elhunytak útmutatást nyújtó szövegek találhatók.<sup>25</sup> A preszókratikus filozófus és matematikus, Püthagorasz a halhatatlan lélekre hivatkozva fejtette ki reinkarnáció-elméletét, amelyet követői, a püthagóreusok is vallottak.<sup>26</sup> A szamoszi matematikus, akiről a hagyomány azt tartja, hogy képes volt visszaemlékezni előző életeire, azt tanította, hogy a lélek halhatatlan, és átalakul az élő dolgok más fajává. Ami egyszer létrejön, az egy meghatározott ciklikus folyamatban újra megszületik, lévén, hogy semmi sem tökéletesen új. Így minden dolgot, ami élőként jön a világra, rokonunkként kell kezelni.<sup>27</sup>

A reinkarnáció elméletét számos későbbi filozófiai iskola vagy irányzat, mint például a gnoszticizmus,<sup>28</sup> az újplatonizmus vagy a hermetizmus is alaptézisként fogadta el. A 2–3. században felvirágzó gnoszticizmusra egyaránt hatást gyakorolt a platonizmus, az orphizmus, a hermetizmus, az iráni zóroasztrizmus és a keresztény *gnózis*-tan.<sup>29</sup> Legjelentősebb képviselői (Valentinus, Markión, Baszileidész) az ókori görög, egyiptomi, babiloni, zsidó és keresztény tanítások alapján dolgozták ki a szinkretista tanok alapját képező *dualisztikus* (az anyag és a szellem, a fény és a sötétség, a jó és a gonosz antagonizmusát hirdető) vallási-filozófiai rendszert.<sup>30</sup> A dél-egyiptomi Nag Hammadiban 1945-ben feltárt kopt nyelvű gnosztikus korpusz tekercsek megtalálásával számos, korábban ismeretlen vagy elveszettnek vélt gnosztikus írás (*János apokrifon, Az Arkhónok létformája, Pál apokalipszise, Magyarázat a lélekről* stb.) és apokrif evangélium került napvilágra.<sup>31</sup> A kereszténység első évszázadaiban a gnosztikus eszmeiség meghatározó volt. A gnosztikusok közül többen részt vettek a keresztény közösségek életében is, ismerték és részben elfogadták az egyház tanításait. Egyes korai keresztény közösségekben a reinkarnációról szóló tanítás elfogadott volt, a lélekvándorlás kategorikus elutasítása az egyetemes egyházi zsinatok (niceai és II. konstantinápolyi) döntésével született meg. A Kr. u. 2. században Alexandriai Kelemen egyházatya a platóni filozófiai hagyományt a keresztény

<sup>22</sup> PLATÓN 2018 [620 a–e].

<sup>23</sup> KIRK–RAVEN–SCHOFIEL 1998, 329.

<sup>24</sup> BETEGH 2005, 20–25.

<sup>25</sup> EGYED 2018, 27–41.

<sup>26</sup> KIRK–RAVEN–SCHOFIEL 1998, 322–327.

<sup>27</sup> CORNFORD 2004, 201.

<sup>28</sup> Eredeti forrásai Egyiptomhoz kötődnek, maga az irányzat valószínűleg Palesztinában alakult ki.

<sup>29</sup> KÁKOSY 1984, 22–25.

<sup>30</sup> FILORAMO 2000, 133–138.

<sup>31</sup> KÁKOSY 1984, 71–80; GALBA 2007, 5–23.

doktrínákkal kívánta összehangolni, továbbá a Szentírás *allegorikus* értelmezésére<sup>32</sup> és a *gnózis* lényegének a feltárására törekedett.<sup>33</sup> Tanítványa, Órigenész, a keresztény teológia fejlődését meghatározó, az ógyház által szigorúan bírált *exegéta* elutasította a pokol létezését, és elfogadta a lélek preegzisztenciájának elméletét, mert úgy vélekedett, hogy az isteni igazságosság hittétele csupán abban az esetben érvényesül, ha „Isten kezdetben egyforma szellemi természetű, szabad döntés képességével rendelkező lényeket teremtett, és az emberi testbe való születések nagyfokú különbözőségének ténye egy korábbi élet megítélésével magyarázható.”<sup>34</sup>

## Az ókori Egyiptom vallási-kulturális hatása

Az antikvitás kori vallási és filozófiai nézetek kialakulásának a vizsgálatok megkerülhetetlen az egyiptomi hatásról szólni. Az egyiptomi kulturális inspiráció nyomai már a Kr. e. II. évezredben észlelhetők Európában, amit Homérosz írásai is megerősítenek, azonban az egyiptomi vallási hatás főként a hellenisztikus időszakban válik dominánssá. A Kr. e. 6. században Szolón, Thalész és más görög tudósok utazása Egyiptomba, a görög tudományos és filozófiai gondolkodás bölcsőjéhez, jelentős befolyást gyakorolt a korabeli görög tudományra és bölcsesetre.<sup>35</sup> Plutarkhosz azok között a görög bölcsek között, akik kapcsolatba kerültek az egyiptomi papsággal, megemlíti még Platón, Eudoxoszt, Lükurgoszt és Püthagoraszt is.<sup>36</sup> Diogenész Laertiosz feljegyezte Püthagoraszról, hogy egyiptomi útja során elsajátította az egyiptomi nyelvet, és járt a káldeusoknál és mágusoknál, ahol tanulmányozta a titkos tanokat és „megtanulta az istenekről szóló titkos tudományt”.<sup>37</sup> Hérodotosz Egyiptom isteneit görög neveken említi, és a görög istenek eredetét Egyiptomra vezeti vissza. Platón több művében is utal Egyiptomra. A *Timaios*ban például Szolónról szól, aki a Nílus-völgyi Szaisz városában egy bölcs egyiptomi pappal találkozik.<sup>38</sup> Arról, hogy Platón járt Egyiptomban, Diogenész Laertiosz is ír,<sup>39</sup> és a kutatók ennek bizonyítékként említik a *Gorgiasz* dialógusban feljegyzett Egyiptom és Athén közti utazást. Az antikvitás kori görög filozófus dialógusaiban (*Phaidrosz*, *Philéosz*) feltűnik az egyiptomi Thot isten (a bölcsesség ura), akit a görögök Hermésszel azonosítottak.<sup>40</sup> A hermetika feltételezhető egyiptomi eredetére irányították rá az elemzők figyelmét a Nag Hammadi könyvtár kopt gnosztikus kódexei között megtalált hermetikus szövegek.<sup>41</sup> A két vallási irányzat, a hermetizmus és a gnoszticizmus közötti kapcsolatot a tudósok az azonos vagy hasonló bölcseseti tézisek [a test

<sup>32</sup> A már a sztoikusok által kidolgozott allegorikus értelmezési módszer lehetőséget teremtett arra, hogy az ősi hagyományok lefordíthatóak legyenek egy közös, univerzális nyelvre.

<sup>33</sup> BOROS (szerk.) 2007, 262–266.

<sup>34</sup> SOMOS 2022, 44.

<sup>35</sup> KIRK–RAVEN–SCHOFIEL 1998, 129.

<sup>36</sup> PLUTARKHOSZ 1986, 14.

<sup>37</sup> LAERTIOSZ VIII. 2023, 175.

<sup>38</sup> PLATÓN 1984, [21 e–22 c].

<sup>39</sup> LAERTIOSZ III. 2022, 138.

<sup>40</sup> Hermész Trismegisztoosz alakjának megjelenése a Kr. e. 2. századra tehető. Neki tulajdonítják a *Corpus Hermeticum* címen ismert, görög nyelvű, tizenhét dialógust tartalmazó, vallási és filozófiai értekezésekből álló gyűjteményt (KÁKOSY 1984, 164–170; Az ásatásokról lásd: EMERY 1965, 3–9).

<sup>41</sup> Lásd erről: FOWDEN 1986, 155–177.

a lélek börtöne, a tudás (*gnózis*) elérésének lehetséges útjai] alapján is igazolni látják.<sup>42</sup> Bunyin *A szkarabeusok* című elbeszélésében megjelenő hermetikus tanítás arra int bennünket, hogy ünnepeljük azt az örök és elpusztíthatatlan létezést, amely összekapcsolja szívünket azokkal a szívekkel, amelyek már több ezer esztendeje kihűltek. Az ókori Egyiptomban a szkarabeuszokat, mint az újjászülető élet szimbólumait, ezekre a szívekre helyezték. A kairói Bulak Múzeumban őrzött ötezer esztendősi történelmi ereklyék, a már az egyiptomi óbirodalom idején is használt szarkofágok, múmiák, királyi szkarabeuszok, láthatatlan szálakkal fűzik az elbeszélésben a régmúlt történelmi időket az éppen aktuális jelenhez. Üzenetük, hogy az emberi szív mindig is rendíthetetlen bizonyossággal utasította el a halál gondolatát, és csak az örökké újjászülető életben hitt.

Az emberi tapasztalatok univerzális jellegét tükrözik a látszólag ellentétes vallási tradíciók között fennálló mélylélektani kapcsolatok is. Carl Gustav Jung a keleti és nyugati vallási hagyományokat vizsgálva a kereszténység, az egyiptomi, a babilóniai és a görög vallási elképzelések közötti pszichológiai párhuzamokra hívja fel a figyelmet. A keleti és nyugati gondolkodásmód közötti fő különbséget Jung abban látja, hogy a nyugati gondolkodás *extrovertált*, a keleti ezzel szemben *introvertált*. A Nyugat vallási beállítottsága révén nem támogatja a szellem<sup>43</sup> önfelszabadító erejének eszméjét. Az idők során arra a belátásra jutott, hogy a szellem „a megismerésnek és ezáltal a világnak mint elképzelésnek képezi nélkülözhetetlen feltételét.”<sup>44</sup> Ezzel szemben Keleten a szellem kozmikus princípium, magának a Létnak a lényege. A ma keleti és nyugati vallásokként ismert, és különálló rendszereknek tekintett spirituális struktúrák évezredekkel ezelőtt korántsem voltak élesen elkülönülve. Az Indus-völgyi civilizáció és az ókori Egyiptom között feltehetően már a Kr. e. III. évezredben léteztek az Arab-tenger és a Vörös-tenger kikötőin keresztül bonyolított kereskedelmi kapcsolatok, amelyek elsősorban fűszerek, drágakövek és más luxuscikkek cseréjére irányultak.<sup>45</sup> Az utóbbi időben egyre több tudományos munka foglalkozik a két ősi kultúra vallási és filozófiai eszmerendszerének, valamint misztikus hagyományainak (beleértve a közös motívumokat és szimbólumokat) a kutatásával.<sup>46</sup> Az elemzések rávilágítanak, hogy az indiai jóga-kultúra és miszticizmus gyökerei az ókori egyiptomi tradíciókban keresendők, illetve azzal párhuzamosan fejlődtek. Az ősi védikus, az egyiptomi és a babilóniai hagyományban egyaránt jelentős pozíciót betöltő paprendek nemcsak a rituális szertartások lebonyolításáért feleltek, hanem számos spirituális és tudományos területen is tevékenykedtek, többek között a jóga, filozófia, orvoslás, csillagászat és építészet terén.<sup>47</sup>

A hellén civilizáció és a buddhizmus kulturális szinkretizmusa (*gréko-buddhizmus*) Nagy Sándor indiai hadjáratától datálódik, amikor a makedón hadvezér meghódította az Óperzsa Birodalmat és más közép-ázsiai régiókat.<sup>48</sup> A korabeli források által említett Pürrhón, a szkeptikus görög filozófus, aki részt vett az indiai hadjáratban, a buddhista szerzetesekkel való megismerkedése révén építette be bölcseleti rendszerébe az anyagi világ és a vágyak

<sup>42</sup> KÁKOSY 1984, 182–183.

<sup>43</sup> A jungi definíció itt az Egyetemes Szellemre (*Universal Mind*) vonatkozik.

<sup>44</sup> JUNG 2018, 479.

<sup>45</sup> LeBlanc: *Ancient Egyptian*.

<sup>46</sup> DIOP 1989; DOSHI 1993; RAY 1994; ASHBY 2002.

<sup>47</sup> GIANNINI 2021, 440–452.

<sup>48</sup> BOSWORTH 2002, 173–201.

elutasításának doktrínáját.<sup>49</sup> A hellén és az indiai politikai és kulturális kapcsolatok Nagy Sándor halála után is fennmaradtak. Szeleukosz Nikatőr például követként küldte el Indiába Megaszthenész görög etnográfust és történetírót, aki utazását *Indika* című könyvében dokumentálta. Megaszthenész ebben a művében nem csupán az indiai természeti környezetet írja le, de fontos megfigyelésekkel és adatokkal is szolgál az indiai kasztrendszerrel és vallásról.<sup>50</sup> A híres alexandriai tanító, a gnosztikus keresztény Panténosz is járt Indiában, itt ismerkedett meg a buddhista és brahmanisztikus tanításokkal.<sup>51</sup> Ő az, akit az alexandriai *katekéta* iskola vezetésében tanítványa, „a misztika első mestere”, az ókori filozófusokat kiválóan ismerő egyházatya, Alexandriai Kelemen követett.<sup>52</sup> És azt se felejtjük el, hogy az ókor egyik legjelentősebb kereskedési útvonalrendszere, a *Selyemút*, amely a Földközi-tenger keleti részét és Kína hajdani fővárosát kapcsolta össze, már a Kr. e. 2. században intenzív árucserét bonyolított: „Az Eurázsziát átszelő, Kínától Európáig húzódó Selyemút nem csak kereskedelmi áruk, hanem különböző kultúrák, vallások és eszmék találkozásának és terjedésének helyszíne is volt.”<sup>53</sup>

Az ókori társadalmak nagy hangsúlyt fektettek a halál utáni életre vonatkozó szertartásokra. A lelkek túlvilági boldogulását szolgáló temetkezési ceremóniák ezekben a kultúrákban kulcsfontosságúak voltak. Az ősi Egyiptom már az I. dinasztia (Kr. e. 3200) uralkodása előtti időszakban fejlett temetkezési kultúrával és hitvilággal rendelkezett. A halotti szertartások és rituális cselekedetek azt a célt szolgálták, hogy az elhunyt tovább élhessen a túlvilágon úgy, ahogyan azt a földi életében tette. Az elhunyt személy túlvilági utazásához szükséges szent szövegeket tartalmazza az emberiség egyik legősibb írásos emléke, az *Egyiptomi Halottaskönyv*.<sup>54</sup> Az egyiptomiak úgy tekintettek a lélekre, mint halhatatlan entitásra, amely különböző állati formákat is képes felvenni.<sup>55</sup> A hermetikus szövegekben is egyértelműen megjelenik a halhatatlan léleknek a test anyagi, múlandó világából való kivezetésére irányuló szándék, összhangban a szókratészi lélektan platóni hagyományával.<sup>56</sup> Fontos megjegyezni, hogy lélek (*pszükhé*, Ψυχή) fogalma a hermetizmusban a vitális rész, az életerő mellett magában foglalta az értelmet is, a gondolkodás képességét, egyfajta *tudatot*, amelyet magasabb rendű alkotóelemként értelmeztek.<sup>57</sup> A halál utáni létezéssel kapcsolatos bunyini és tolsztoji teóriák szembetűnő hasonlóságát az író felesége, Vera Muromceva-Bunyina feljegyezte naplójában: „Jan »Ivan Bunyin« hisz a tudat halhatatlanságában, de a személyiségében nem [...] Jan hisz abban, hogy létezik valamiféle felsőbb erő, szerinte azonban a halál után nincsen személyes feltámadás, bár rettenetes módon szeretné, ha lenne”.<sup>58</sup> Nem meglepő tehát, hogy *Tolsztoj megszabadulása* című könyvében Bunyin tartalmilag egyező idézetet emel át a nagy orosz írótól: „Bármennyire is kívánatos lenne a lélek halhatatlansága, ilyen nincs, és nem lehet, ugyanis nem lélek van, hanem

<sup>49</sup> Vö.: KUZMINSKI 2008.

<sup>50</sup> WOJILLA 2015, 120.

<sup>51</sup> RAMELLI 2011, 221–231.

<sup>52</sup> Alexandriai Kelemen Kr. u. 180 körül Egyiptomban lett Panténosz tanítványa (LELOUP 2006, 69).

<sup>53</sup> HAMAR (szerk.) 2018.

<sup>54</sup> Maguk a szövegek legalább 3500 évesek, ám ennél korábbi változatokat is találtak a szakkarai piramisok falán. FÁBIÁN 2008.

<sup>55</sup> ELIADE 2003, 157.

<sup>56</sup> HAMVAS 2008, 161.

<sup>57</sup> A lélek rendelkezett alacsonyabb rendű, irracionális részekkel is, melyeket szenvedélyként definiáltak.

<sup>58</sup> ГРИН 1981, 108, 138.

az *Örök (isteni) Tudat*”.<sup>59</sup> A kérdés, hogy létezik-e a tudatnak valamiféle folytonossága a halál után, a filozófiai gondolkodásnak mindig is fontos és vitatott témája volt az ősi India korától kezdve egészen napjainkig.<sup>60</sup> A buddhista szemlélet szerint az ember „a test és a tudat pszicho-fizikai összetevőinek dinamikusan összefonódó viszonya”, és amíg az anyagi entitások más anyagi létezőkből keletkeznek (részecskék, atomok, sejtek), a tudatosság „a tudat korábbi pillanataiból áll össze, amelyek maguk is fénylő és megismerő természetűek.”<sup>61</sup> A halál az az állapot, amikor a durva szintű (anyagi természetű) energiák lebomlanak, és felsejlenek a finom energiák. Mindhárom lét (halál, köztes lét, születés) csupán az energia más-más állapota.

### A lélek túlvilági utazása

A *Corpus Hermeticum*, a hermetikus hagyomány alapszövegeit tartalmazó görög nyelvű vallási-filozófiai gyűjtemény a lélek halál utáni útját így magyarázza: ha „a szomorúság és a gyönyör áldozatává vált”, a kozmosz lelkéből származó lélek (elkülönült entitás) nem térhet vissza az ősforráshoz, vagyis nem válhat „az isteni tudást birtokló tiszta létté”, büntetése nem az, hogy elpusztul, hanem hogy egyre mélyebbre merülve az anyagi világba, testben újraszülessen.<sup>62</sup> Ahogyan a védikus irodalom filozófiai alapműve, a Bhagavad-gítá is szemléletesen leírja: „*Miként az ember leveti elnyűtt ruháit, s újakat ölt magára, úgy adja fel a lélek (tudat) is az öreg és hasznavehetetlen testeket, hogy újakat fogadjon el helyükbe.*”<sup>63</sup> A hermetikus dialógusokból az is kiderül, hogy minden egyes élőlény isteni akarat révén kerül a neki megfelelő emberi testbe, valamint az is, hogy bármennyire bűnös is az ember, nem süllyedhet le az emberi létezésnél alacsonyabb szintre, vagyis, ha már egyszer emberi testben megszületett, nem kerülhet bele állati testbe az újabb inkarnációja során. A 20. század elején az emberiség ősi bölcsességéhez kapcsolódó vallási szinkretikus tanítások közül a Rudolf Steiner által létrehozott filozófiai irányzat, a magát tanaiban szellemtudományként meghatározó *antropozófia* ebben a kérdésben a hermetikus tanítást fogadja el. Szemben a modern teozófia irányzatával, az orosz származású Helena Blavatsky által megalkotott tanításrendszerrel, amely az óind vallásfilozófiák szellemében azt tanítja, hogy az ember a következő életében akár állati formában is újraszülethet.

A keresztény felfogás értelmében a halál az eredendő bűn elkövetésének a következménye, tehát büntetés: „*Arcod verítékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földre, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza.*”<sup>64</sup> A halál bekövetkeztével a test és a lélek (amely keresztény definíciójában nem feleltethető meg a görög *pszükhé*nek) időlegesen szétválk, a test sorsa az enyészet lesz, a lélek pedig Isten ítélőszéke elé kerül. Az Utolsó Ítélet napján, Krisztus második eljövetelekor a test is feltámad, és a lélek (immár az ember?) újra megítéltetik: a gonoszok a Pokol tüzére kerülnek, a jók a Mennyországba jutnak, és „megtörténik az Istennek való végső beteljesülés”. Létezik azonban egy köztes állapot a földi

<sup>59</sup> БУНИН 1966–1967. Т. 9., 160.

<sup>60</sup> *Tibeti Halottaskönyv* 2022, 9.

<sup>61</sup> Uo. 17.

<sup>62</sup> *Corpus Hermeticum* X. 19, 21. Idézi: HAMVAS 2008, 193–194.

<sup>63</sup> *Bhagavad-gítá* 2.22.

<sup>64</sup> Ter 3,19.

élet befejezte és a Végítélet között azon lelkek számára, akik „nem egészen tisztán távoztak a földi életből”,<sup>65</sup> hogy elnyerjék az örök üdvösséget: a tisztítótűz (*purgatorium*).<sup>66</sup> Nem keverendő össze a *limbussal*, avagy *pokol tornácával*, ahol azon igaz lelkek várhoztak, akik Krisztus megváltó kereszthalála előtt nem üdvözülhettek.<sup>67</sup>

A halál utáni „tisztulás” tana, illetve az az elképzelés, hogy a lélek a halál után különféle próbatételeken megy keresztül, már az ókori kultúrákban is megtalálható volt. Az orphikusok azt tanították, hogy a földi inkarnációk között a lelkek a Hadészben vezekelnek,<sup>68</sup> Platón a *Phaidon*-dialógusban szintén említést tesz a tisztulás helyéről, ahol az elhunytak lelkei tartózkodnak, a római Vergilius híres eposzában, az *Aeneis*ben a főhős, Aeneas is alászáll az Alvilágba, ahol a halottak lelkeivel találkozik. Bár nehéz pontosan meghatározni, hogy mikor kezdődhetett a lelkek vezekléséről szóló tanítások kialakulása, kétségtelen, hogy az orphikus hagyományok befolyásolhatták a tisztítótűz létezésével kapcsolatos elképzeléseket. Platón *Menón* című dialógusában az ókori görög lantos költő, Pindaros, aki a Kr. e. 6. században élt, és akire az orphikus tanok jelentős hatást gyakoroltak, kilenc évben<sup>69</sup> határozta meg az alvilági tisztulás idejét.<sup>70</sup> Az összefüggést megerősíti az a tény, hogy az orphikus tanítások befolyást gyakoroltak a kereszténységre, és a görög keresztény közösségekben merült fel először az a gondolat, hogy a halál utáni tisztulás szükséges azok számára, akik bűnösök, de nem kárhoznak el örökre.<sup>71</sup> A *Tibeti Halottaskönyv*,<sup>72</sup> a *Bardo Thödol* három halál utáni, egymástól különböző köztes állapotot (*bardót*) határoz meg. Az első egy eufórikus állapot, amelyet az elhunyt akkor tapasztal, amikor elhagyja fizikai testét. A második *bardo* során a test nélküli lélek (tudat) megjárja a mennyet vagy a poklot attól függően, hogyan viselkedett földi életében. A harmadik *bardo* előrevetíti a következő fizikai inkarnációt. Vannak buddhista iskolák, amelyek nem fogadják el a köztes lét tanítását arra hivatkozva, hogy Buddha erről a témáról igen keveset szólott. A *feltételektől függő keletkezés* hipotézisének értelmében pedig nincs valódi újraszületés (az élet és a halál egyaránt káprázat), csupán „az egymást feltételező lételelemek összjátéka kelti a továbblétesülés és a létforgatag látszatát.”<sup>73</sup>

<sup>65</sup> *Magyar Katolikus Lexikon*.

<sup>66</sup> XVI. Benedek pápa *Spe salvi* kezdetű körlevelében így ír a halál utáni tisztulásról: „A köztes állapot e korai zsidó elképzelése tartalmazza azt a felfogást, hogy a lelkek nem egyszerűen időleges őrizet alatt vannak, hanem már büntetést szenvednek, miként ezt a dúsgazdag példabeszéde mutatja, vagy már a boldogság előzetes formáját élvezik. És végül nem hiányzik belőle az az elgondolás sem, hogy ebben az állapotban lehetséges a tisztulás és a gyógyulás, melyek a lelket éretté teszik az Istennel való közösségre. A korai Egyház magáévá tette ezt az elképzelést, s később a nyugati Egyház ebből alakította ki a tisztítótűzről szóló tanítást.” (*Spe salvi* 45).

<sup>67</sup> A keresztény hagyomány ide sorolja még az abortusz vagy bölcsőhalál miatt eltávozott gyermekek lelkét, akik nem részesülhettek a keresztség szentségében.

<sup>68</sup> LOVASSY 2017, 18.

<sup>69</sup> A számmisztikában a 9-es szám egyebek mellett egy ciklikus kör lezárását, befejezését jelzi.

<sup>70</sup> PINDAROSZ 133. Töredéke. In: PLATÓN 2013 [81b–c].

<sup>71</sup> LE GOFF 2014, 28–30. Idézi: LOVASSY 2017, 18.

<sup>72</sup> Ezoterikus szöveggyűjtemény, amely a tibeti temetési szertartásokhoz kapcsolódó számos szöveg közül vált ismertté, köszönhetően egy 20. századi angol fordításnak (Walter Y. EVANS-WENTZ: *Tibetan Book of the Dead*. London, Oxford University Press, 1927). A haldoklást, a halált és az azt követő köztes lét történéseit ábrázolja. „Olyan, a halállal kapcsolatos vallási és gyakorlati instrukciókat tartalmaz, amelyek hallatán elérhető a megszabadulás a szamszárából, a buddhista létforgatagból. Ezen útmutatásokat többnyire a halottas ágynál olvasták fel a halotti szertartás részeként, ugyanakkor az élők számára szolgáló meditációs kézikönyvként is használták.” (*Tibeti Halottaskönyv* 2022, 34).

<sup>73</sup> *Tibeti Halottaskönyv* 2022, 42.

## A modern filozófiai thanatológia

A nyugati filozófiába elsőként Arthur Schopenhauer integrálta az óind vallásfilozófiai rendszerek tanításait. A német metafizikus eszmerendszerében a világ egyfelől mint *akarát*, másfelől mint *képzet* adott.<sup>74</sup> A valóság utóbbi aspektusának schopenhaueri elve szorosan kapcsolódik a buddhista bölcselet *káprázat*-tanához,<sup>75</sup> mely szerint az anyagi világ csupán káprázat (Májá varázslata), amely úgy keletkezik, változik, és múlik el, akár csak az álom. A német filozófus a halált az *individuum* pusztulásaként fogja fel, koncepciója értelmében azonban az *individuum* nem *ontosz on*, nem a valóban létező (önmagában való), csupán *jelenség*, így a halál a valódi létezőt nem érinti, illetve csupán *fenomenálisan*,<sup>76</sup> vagyis az önvaló helyett csupán a jelenség van kitéve a mulandóság egzakt törvényének. A halál metafizikai alapon történő megközelítését hirdető ókori bölcseletek, amelyek a test és lélek szétválásának és a lélek halhatatlanságának eszméjén alapultak, megalapozták és évezredek át formálták az európai kultúrkör halállal kapcsolatos nézeteit.<sup>77</sup> Schopenhauer a klasszikus metafizikai hagyomány talajáról indulva egy olyan új filozófiai szemlélet kialakulásának lett az előfutára, melyben a halhatatlanság-elv helyett a *halálfenomén* (a halál fiziológiája) kerül a vizsgálódás középpontjába. Értelmezésében a halál, amely szorosan összefonódik a fizikai létezéssel, valójában jótétemény, mivel általa léphetünk ki a földi élet „siralomvölgyéből” és juthatunk el a teljes megsemmisülés állapotába.<sup>78</sup>

A modern filozófiai *thanatológia* kialakulása a 19. századra datálható, amikor is az *életfilozófusok* és *egzisztenciálfilozófusok* által képviselt eszmék fordulópontot hoztak az európai kultúra halál-felfogásának történetében.<sup>79</sup> Schopenhauer tanai jelentős hatást gyakoroltak Nietzschére, aki szakított a megelőző évezredek bölcselelinek metafizikai nézeteivel, és megalkotta a „minden érték átértékelésének” programját.<sup>80</sup> Az „Isten halott” elvet meghirdető, a lelket a test egyik aspektusaként definiáló és minden korábbi metafizikai tartalmától megfosztó, tragikus sorsú filozófus elmélete szerint az emberi élet folytonosságának lehetősége nem csupán megkérdőjelezhető, hanem egyben szükségtelen is: a legjobb meg sem születni, „nem lenni, semminek lenni”, másodsorban pedig mielőbb meghalni.<sup>81</sup> „Halj meg idejében; így tanítja Zarathustra”<sup>82</sup> – hangoztatta Nietzsche programadó művében, ám saját életében az önmaga által felállított ideált nem sikerült megvalósítania: élete utolsó évtizedét elborult elmével élte le. Idő és örökkévalóság viszonylatában hipotézisei közül legrejtélyesebb és legvitatottabb az „örök visszatérés” (*Ewige Wiederkunft*) tana, mely kimondja, hogy a múlt és a jövő idővonalának *örökkévalósága* a *pillanatban* találkozik egymással, továbbá azt, hogy ez a két egyenes egymásnak tökéletesen megfeleltethető. Ez annyit jelenthet, hogy mindaz, ami *volt*, még lesz, vagyis újra megtörténik, és mindaz, ami *lesz*, már volt, már megtörtént valamikor. Az ember tehát annak az elvnek

<sup>74</sup> SCHOPENHAUER 1991, 378.

<sup>75</sup> *Tibeti misztériumok* 1990, 11.

<sup>76</sup> SCHOPENHAUER 1991, 378.

<sup>77</sup> CSEJTEI 2002, 18.

<sup>78</sup> SCHOPENHAUER 1991, 521.

<sup>79</sup> CSEJTEI 2002, 8.

<sup>80</sup> „A nyugati filozófia utóbbi két évszázadban végbement fejlődésének az lett az eredménye, hogy a szellemet saját körében izolálta, és kibontotta azt a világmindenséggel való eredeti egységéből.” (JUNG 2018, 475).

<sup>81</sup> NIETZSCHE 1986, 38.

<sup>82</sup> NIETZSCHE 2000, 90.

megfelelően élje le az életét, hogy azt akárhányszor és ugyanúgy képes legyen újraélni, ha erre lehetősége adódik:<sup>83</sup>

*Lásd, meghalsz, és elmegy most és eltűnsz: s nincs semmi, ami belőled, mint valami »Te«, visszamaradna, mivel a lelkek éppoly halandóak, mint a testek. Ám az okoknak ugyanaz a hatalma, ami téged ez alkalommal megalkotott, vissza fog térni, és téged újból meg kell alkotnia: te magad, hamvak hamvacskája, olyan okokhoz tartozol, amelyektől minden dolog visszatérése függ. S ha majd egyszer újjászületsz, az nem egy új élet, vagy jobb, vagy hasonló élet lesz, hanem szakasztott ugyanazon élet, melyet most bezársz, a legkisebben és a legnagyobbban.<sup>84</sup>*

Hogy Nietzsche pontosan mit is értett az „okoknak” újra és újra visszatérő és az újraszületést előidéző „hatalma” alatt, az valószínűleg talány marad. Azonban bizonyos áthallás észlelhető a német filozófus vitatott tézise és a keleti bölcseletben az ok-okozat törvényén alapuló, és minden létező újraszületését meghatározó elv között. A „múlt és jelen egymásnak megfeleltethető idővonalának örökkévalósága” tétel pedig az óind filozófiával további párhuzamot sejtet. A *Védák*<sup>85</sup> tanításai szerint a lélek időtlen, és mindkét irányban örökkévaló: örök múlttal rendelkezik, és a jövőben is örökké fog létezni. Nietzsche eszméje ellen fel is merült az a kifogás, hogy „az örök visszatérés tana” a „metafizikai vigasz momentumát is magában foglalja”,<sup>86</sup> mivel koncepciója szerint az emberre halála után nem a hagyományos természettudományos felfogás által racionalizált biztos pusztulás és enyészet vár. Az örök visszatérés mítosza, amelyre az újabb kor filozófusai a ciklikus idő elméletét alkalmazták, már az antik görög mentalitásban is megjelent.<sup>87</sup> Az ókor végének bölcselei – püthagoreusok, sztoikusok, platonisták – azt is feltételezték, hogy minden időciklus (aión) belsejében ugyanazok a helyzetek térnek vissza:<sup>88</sup> „Egyetlen eset sem egyedi, nem egyszer történik (például Szókratész elítélése és halála), hanem már megtörtént, és állandóan meg fog történni. A ciklus minden önmagába való visszatérésekor ugyanazok az egyének jelentek meg, jelennek meg és fognak megjelenni. A kozmikus idő ismétlődés és anaküklószisz,<sup>89</sup> örök visszatérés.”<sup>90</sup>

<sup>83</sup> „Az örök visszatérés egyszersmind egy másik követelményt is szembe szegez a cselekvővel: mostantól fogva úgy kell cselekednem, hogy képes legyek az ebben a pillanatban, itt és most végrehajtandó cselekedetem örök ismétlődését affirmálni. Vagyis ne félszívvvel, fél akarattal, meggyőződés nélkül és jobb híján tegyem azt, amit teszek. Hiszen a most végtelen ismétlődése elviselhetetlen lenne, ha egy olyan cselekedet ismétlődését gondolnám el, amivel nem értek egyet, amit nem tudok akarni, ami miatt esetleg szégyent érzek, s amit a legszívesebben elfelejtenék [...] Az embert meghaladó ember csak teremtő akaratként képes hordozni az örök visszatérés terhét.” [BOROS (szerk.) 2007, 969].

<sup>84</sup> Idézi: CSEJTEI 2002, 90.

<sup>85</sup> A hindu vallás legfontosabb szentírási szövegei.

<sup>86</sup> CSEJTEI 2002, 91.

<sup>87</sup> Hérakleitosz például minden ciklust *felfelé és lefelé irányuló útként* oszt fel. (BURNET 1920, 113.)

<sup>88</sup> HORNY 2013; BURNET 1920, 206–229.

<sup>89</sup> Körforgás.

<sup>90</sup> Puech: La Gnose..., 60. Idézi: ELIADE 2019, 93.

## A tudat formaváltása

Ám, ha nincs személyes önvaló, akkor ki vagy mi születik újra, vagy tér vissza időben örökké? Erre a kérdésre a buddhista vallási szövegek sem adnak egyértelmű választ. A zsidó-keresztény és a keleti vallási tanítások közötti egyik döntő eltérés a halál utáni létről alkotott elképzeléssel függ össze. A keresztény dogmatika tételeinek értelmében a lélek eredendően örök és halhatatlan, és a végítéletkor a test is új életre támad, az individuum tehát öröklétre hivatott. Az óind vallásbölcselek ezzel szemben azt tanítják, hogy a sorozatos újratestesülések „létforgatagából” megszabadulva (*móksa*) nyílik meg az út a *nirvánába*, a *Brahmannel* (Istennel) való egység, a beteljesült üdvösség állapotába. Az egyéni lélek (*átman*) továbbélésének kérdésében az óind filozófiai irányzatok sem egységesek. A brahmanizmus és a hinduizmus hittételei szerint a halott testéből egy önálló szellemi *monád*<sup>91</sup> szakad ki és hatol be az új anyatestbe. A buddhista tanítás értelmében viszont a véget ért létezésben felgyülemlett erők hatására egy szüntelenül változó és mozgásban levő tudatáramlás hozza létre az új individuumot. A két inkarnáció közötti kapcsolatot az egyén akarati megnyilvánulásainak és hajlamainak összessége határozza meg, amelyek az új létezés elemeinek (*dharmák*) az összefonódását befolyásolják.<sup>92</sup>

„Az egyház tanítása a személyes élet halhatatlanságáról örökre megszilárdítja a személyiséget...”<sup>93</sup> – idézi Bunyin szabadon a nagy előd szavait *Tolsztoj megszabadulása* című könyvében. Itt értelmezi Tolsztoj halálról alkotott elképzelését is:

„[...] a halál annak a tudatformának a befejeződése, átalakulása, amely az én emberi lényemben megnyilvánult. Az öntudat itt megszűnik, a megismerő azonban változatlan, hiszen időn és téren kívül létezik... Amennyiben létezik halhatatlanság, akkor csakis a személytelenségben... Az isteni princípium újra személyes testet ölt, ez viszont már nem ugyanazon személyiség lesz. Milyen? Hol? Hogyan? Ez csupán Istenre tartozik.”<sup>94</sup>

A halál tehát Tolsztoj bölcseleti rendszerében is a tudatnak egyfajta formaváltása. Az orosz filozófiai gondolkodásra jelentős hatást gyakorló író az 1909. október 11-én kelt naplójegyzetében megismétli halálról alkotott eszméjének lényegi elvét: „A halál elengedhetetlen feltétele az életnek. Ha tehát az élet áldás, akkor a halál is az kell, hogy legyen.”

Tolsztoj művészi halálábrázolása az egzisztencializmus kiemelkedő gondolkodójának, Martin Heideggernek a thanatológiai írásait is inspirálta. Amikor a német idealista filozófus a halált mint jelenséget kezdte kutatni, a kiindulópontot az *Ivan Iljics halála* című kisregény jelentette számára.<sup>95</sup> A tolsztoji eszmékre Szókratész mellett a francia reneszánsz filozófus, Michel de Montaigne halálfelfogása gyakorolt jelentős befolyást. Az orosz író az asztapovói állomásra, utolsó útjára is elkísérte a szívének oly kedves Montaigne-kötet. A francia filozófus híres esszékötetében a halálfenomént így határozza meg: „A halál egy másik élet kezdete...”<sup>96</sup>

<sup>91</sup> A *monád* a filozófiai gondolkodásban önálló szellemi lény, minden létező alapja.

<sup>92</sup> KÖRTVÉLYESI: *A Buddha filozófiája*.

<sup>93</sup> БУНИН 1966–1967, т. 9., 159.

<sup>94</sup> Уо. 160.

<sup>95</sup> BARRETT 1958, 120.; KAUFMANN 1994, 8. Idézi: HAJNÁDY 1987, 21.

<sup>96</sup> MONTAIGNE 1984, 326.

Az „értelemmel bíró embernek” – véli Montaigne – nem az utolsó pillanatban kell a halálra gondolnia, mert annak árát drágán megfizeti: „*Mióta eszemet tudom, soha nem volt kedvesebb foglalatosságom, mint elmélkedni a halálról.*”<sup>97</sup> Aki ugyanis felkészül a halálra, megszabadul annak gondjától. Ennek értelmében „aki az embereket meghalni tanítja, az az életre neveli őket.”<sup>98</sup> Az igazi kihívás tehát a halállal való szembenézés, felkészülés az elmúlásra, az *ars moriendi*, a meghalás művészete. A filozófiai kontextus a 14–15. században Franciaországból eredő mozgalomig nyúlik vissza, amely a halálhoz mint tanulható szellemi praxishoz viszonyult, és hangsúlyozta az egyes ember felkészültségének fontosságát a halál kapuján történő átlépés idején.<sup>99</sup> Ez összecseng az óind vallásfilozófiák egyik alapelvével, amely szerint a halál pillanatában uralkodó tudatállapot meghatározza az egyén halál utáni helyzetét és sorsát.

Az *Egyiptomi Halottaskönyv*ben leírtak szerint a halál kapuján átlépő és a megvilágosodás küszöbére érkező lélek a túlvilágon a káprázatok és képek féktelen áradását, az isteni és démoni erők sűrű kavargását tapasztalja meg.<sup>100</sup> „Káprázó szemmel” kilép a „nappal teljes fényébe”, s miután visszanyeri az öntudatát, erősen magához vonzza őt nemrég elhagyott teste. Ekkor segítségére sietnek a vezetésével megbízott lények, mert az elhunytat át kell kelnie az Alvilágon (asztrál sík), a Tűztón és Zsaratmezőn (a szűkebb értelemben vett pokol), hogy megjelenhessen Oszirisz ítélőszéke előtt. A halottaskönyv hangvétele hűen tükrözi az elhunyt hatalmas lelki feszültségét és megrendülését, aki ugyanakkor arra kényszerül, hogy minden bátorságát és erejét összeszedje, mert bármelyik pillanatban egyedül, segítők nélkül maradhat, és csupán saját magában, spirituális tudásában bízhat. Küzdelmének tétje nagy: az öröklét, avagy a második, immár valódi halál. Utóbbi akkor következik be, ha a túlvilágon az elhunyt lelke eltéved saját káprázataiban, és azokat valóságosnak véli. Az *Egyiptomi Halottaskönyv* fohászai és varázsigéi az elhunyt túlvilági útjának különböző szakaszaira vonatkoznak, és iránymutatást nyújtanak az isteni és démoni entitásokkal való találkozásokhoz. Részletesen bemutatják, hogyan kerülheti el az elhunyt a létezés másik síkján megtapasztalható veszélyeket, és folytathatja biztonságosan az útját. Amikor a lélek eljut az ítélet csarnokába, a halál istensége, Anubis a halott szívét a mérleg egyik serpenyőjébe teszi, a másikba pedig a kozmikus rend és igazság istennőjének, Maatnak a tollpihéje kerül. A mérlegnek egyensúlyban kell maradnia. Ha felmentő ítélet születik, az elhunyt lélek elhagyhatja a Duatot (Alvilág), és szent szellemmé (KHU) változik át. Immár teljes szabadságot élvez, és egy új, isteni létforma nyílik meg a számára. Az *Egyiptomi Halottaskönyv*ben leírt tökéletes szabadság állapotához, a létkerék forgatagából való megszabaduláshoz a legmagasabb szintű „belátás és megvilágosodás” elérése által vezet az út, amely a lámaizmus tanítása szerint a haldoklás és az átmeneti időszak során következhet be. Ezután a „fellépő illúziók” fokozatosan elhomályosítják a megvilágosodás létállapotát, és a tudat újból az anyagi világ felé fordul. A *Tibeti Halottaskönyv* hasonló szándékkal íródott: célja az átmeneti időszak alatt az elhunyt figyelmét a fennálló szabadulási lehetőségre összpontosítani, és tisztázni számára látomásainak valódi természetét. A *bardo*-szövegeket általában egy láma (tibeti pap) olvassa fel a holttest mellett. Bunyin *Átváltozás* című elbeszélésének főhőse a temetés előtti estén szülőanyja ravatalánál virraszt, és halotti

<sup>97</sup> Uo. 323.

<sup>98</sup> Uo. 324.

<sup>99</sup> Vö.: *Ars Moriendi* 2004.

<sup>100</sup> Vö.: *Egyiptomi Halottaskönyv*, 2002, 3–26.

zsolozsmát olvas. Az ortodox vallásban a halott melletti virrasztás és az érte fohászokodó imádság a gyászfolyamat fontos része.<sup>101</sup> A 40 napos időszakot az ortodox keresztények azért tartják, mert hitük szerint a lélek ekkorra éri el végső nyugalomát, és dől el örök sorsa. Bunyin elbeszélésében a kezdetben érthetetlen imádság szavai, „az élők számára pusztító és baljóslatú igék” a főhős, Gavril lelkeig hatolnak, és az empirikus valóságot szakrális, spirituális valósággá változtatják át.

A középkori vallásos irodalom kiemelkedő alkotása, a keresztény hagyomány halottaskönyveként ismert *Ars Moriendi* a haláltusa borzalmának és a világból való távozás nyomorúságának okát a meghalás művészetének nem-ismerésében, vagyis a nem-tudásban látja. A latin források alapján elkészült mű megírásának célja a haldoklók tanítása és lelki üdvösségük támogatása volt. Az életből a halálba történő átmenet különös misztériumát írja le Philip Sherrard *A halál és a meghalás keresztény megközelítése* című traktátusa.<sup>102</sup> A brit költő és teológus értekezése részletesen taglalja azt a kérdést, hogy a halottaskönyvek többsége miért a már elhunyt személy számára kíván iránymutatásként szolgálni. Mindez azon a vallási-spirituális meggyőződésen alapul, hogy a fizikai halál bekövetkezte után a lélek nem marad testetlen. Még mindig rendelkezik egy finom energiatesttel, amely szellemi formában birtokolja az érzékszervek teljes sorát. Az egyén halál utáni állapota attól függ, mihez kapcsolódott a földi életében: az ítélet önítélet, saját poklunkat vagy mennyországunkat alkotjuk meg. A szakrális rituálék (az elhunytért való könyörgés, ima, zsolozsma) célja a szellemi látás szerveinek a felébresztése, melynek révén lehetővé válik az elhunyt tudatának átváltozása, transzmutálása. Bunyin *Átváltozás* című elbeszélésében az isteni liturgia a szó mágikus erejének a megtestesülése révén időleges átjárót nyit a két világ, az „állatias” és az „átlényegült” valóság között. A metamorfózis Bunyinnál is a halál elválaszthatatlan része, amelynek a létezés másik dimenziójába átlépett anyjának egész éjszaka zsoltárt olvasó Gavril a katalizátora és a részese is egyben:

*„És egyre magasabbra csapnak a lángok és fényesebben lobognak a gyertyák, remegnek, vakítóan ragyognak – és körülötte minden átváltozik valami tökéletes elragadtatássá [...] és a halott most felkel, hogy ítéletet mondjon az egész világ felett, az élők állatias és mulandó, megvetendő világa felett!”<sup>103</sup>*

Az életből a halálba történő átmenet csodás misztériumának a leírását találjuk meg Bunyin *Tolsztoj megszabadulása* című könyvében. Tolsztoj idézett vallomása egy tragikus eseményhez, lánya halálához kötődik:

*„Folyton néztem, amíg haldokolt: bámulatosan nyugodt voltam. Úgy tekintettem rá, mint aki megelőzött engem a belső feltárulkozásban. Figyeltem ezt a folyamatot, és*

<sup>101</sup> Elsősorban a halál beálltát követő első, harmadik, kilencedik és negyvenedik napnak tulajdonítanak kiemelt jelentőséget, ezeken a napokon megemlékezéseket tartanak, és a halott lelki üdvéért zsoltárokat olvasnak.

<sup>102</sup> Azt a folyamatot nevezzük fizikai halálnak, amikor a finomtest (az *antropozófiában* asztráلتest) elválik a sűrű anyagi testtől. A fizikai halált közvetlenül követő életet ezért nagymértékben hasonlóan tapasztaljuk meg, mint a halált megelőző életet. Ezért azok, akik úgy gondolják, hogy fizikai haláluk után a lelkük testetlen lesz (vagy azt, hogy megszűnnek létezni), meglepődnek azon, hogy még mindig „életben vannak”, bár most már a létezés egy másik síkjához kapcsolódnak. A durva fizikai test elvesztésével viszont azt a képességet is elveszítik, hogy az anyagi világban maradékkal kommunikálni tudjanak (*Ars Moriendi* 2004, 85–100).

<sup>103</sup> БУНИН 1966–1967, т. 5., 80.

örömet szerzett nekem. És akkor ez a feltárulkozás a számomra még érzékelhető szférában abbamaradt, a továbbiakban már nem volt számomra látható, de az, ami feltárulkozott, létezik. Hol? Mikor? Ezek a kérdések a folyamat csupán evilági részére vonatkoznak, és nem hozhatók kapcsolatba a valódi – téren és időn kívül létező – étellel.”<sup>104</sup>

A spirituális élmény, amely bepillantást nyújt az érzékfeletti régióba, már a késő ókor misztikus bölcselőire is mély hatást gyakorolt. Az eksztázis, mint a tapasztalati tudás (gnózis) megszerzésének útja és eszköze, fontos szerephez jutott a hermetikus és újplatonikus eszmeiségben.<sup>105</sup>

Bunyin 1929-ben a párizsi *Poszlednyije novosztji* folyóirat decemberi számában „Tükör” címen egy rövid karcolatnak is beillő, apró történetekből álló elbeszélést tesz közzé. Ebben a főhős első, ám még homályos és összefüggéstelen gyermekkori emlékévé a tükörben önmagáról megpillantott kép válik. A tükörkép látványát megelőző időszakot a gyermeki én az üresség és a nemlét állapotaként éli meg. És bár a „csillogó, fényes, megkapó és talányos tárgy” a kisgyermek számára nem volt ismeretlen, és olykor látta is benne önmagát, a főhőst saját tükörképe csupán akkor hökkentette meg, amikor „érzékelését hirtelen megvilágította a tudat, az értelem szikrájának felvillanása”. A tükör-stádium Bunyin elbeszélésében a főhősnek önmaga legbelsőbb lényegével történő szembesülése, amely által az író a tükörbenzés olykor fájdalmas tapasztalatát tárja az olvasó elé. A mély szintű önismeret, a „tükörbenzés” fontosságát a fent említett, az elhunytaknak útmutatást nyújtó könyvek is kiemelik. Felhívják az élők figyelmét arra, hogy fizikai haláluk után az életüket alapjában meghatározó képek, érzések, gondolatok („a lelkükhöz ragadt mentális képek”), vagyis a legbelső valóságuk lesz az, ami a külső valóságukat megteremti. A valódi halál ennek értelmében nem maga a fizikai halál, hanem az, ha az egyén hamis dolgokkal, illúziókkal, tudatlansággal azonosítja magát földi élete során.<sup>106</sup> Nem véletlenül hirdette az istenek világával való kapcsolat felvételére kialakított delphoi jósda falán a felirat: ha meg akarod ismerni isteni sorsodat, akkor „Gnothi Seauton!”, vagyis „Ismerd meg önmagad!”

## Bibliográfia

*Ars Moriendi. A meghalás művészete.* Budapest, Arcticus Kiadó, 2004.

ASHBY, Muata: *The African Origins of Civilization. Mystical Religion, and Yoga Philosophy.* Sema Institute, 2002.

BARRETT, William: *Irrational Man: A Study in Existential Philosophy.* New York, 1958.

BETEGH Gábor: *A Derveni papirusz: beszámoló a kutatás állásáról és haladásáról = Ókor,* 4/4(2005), 20–25.

BOROS Gábor (szerk.): *Filozófia.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 262–266.

BOSWORTH, A. B.: *Nagy Sándor. A hódító és birodalma.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

BUNYIN, Ivan: *Arszenyev élete.* GELLÉRT György (ford.), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1967.

<sup>104</sup> БУНИН 1966–1967, т. 9., 158.

<sup>105</sup> KÁKOSY 1984, 189.

<sup>106</sup> *Ars Moriendi* 2004, 94–95.

- BURNET, John: *Early Greek Philosophy*. London, A & C Black. 3rd edition, 1920.
- CORNFORD, Francis Macdonald: *From Religion to Philosophy*. Dover Publications, 2004.
- CSEJTEI Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Budapest, Pallas Stúdió, 2002.
- DIOP, Cheikh Anta: *The African Origins of Civilization: Myth or Reality*. Lawrence Hill Books, 1989.
- DOSHI, Saryu (Ed.): *India and Egypt: Influences and Interactions*. Marg Publications, 1993.
- EGYED Attila: *Rituális tapasztalat az orphikus aranylemezekben. Dimenziók és folyamatok*. = *Ókor*, 2/4(2018), 27–41.
- Egyiptomi halottaskönyv*. BÁNFALVI András (ford.), Budapest, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2002.
- ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Berényi Gábor, M. Nagy Miklós (ford.), Budapest, Helikon Kiadó, 2019.
- ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II*. Budapest, Osiris könyvtár, 2003.
- EMERY, W. B.: *Preliminary report on the excavation at North Saqqâra*. = *Journal of Egyptian Archeology*, 51(1965).
- FÁBIÁN Zoltán Imre: *A Halottak Könyve a thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban*. = *Ókor*, 1–2(2008), 14–39.
- FILORAMO, Giacomo: *A gnoszticizmus története*. Győr, Kairosz Könyvkiadó, 2000.
- FOWDEN, Garth: *The Egyptian Hermes. A Historical Approach to the Late Pagan Mind*. Cambridge, 1986.
- GALBA Zsolt: *Szofia bűne = Elpis Filozófiatudományi Folyóirat*, 1/2(2007), 5–23.
- GIANNINI, Judith: *Mid-East Cultures with Common Roots Imply Reconstructed Common Origin Myth*. = *European Journal of Applied Sciences*, 9(6) (2021), 440–452.
- HAJNÁDY Zoltán: *A halál művészete és metafizikája. (Tolsztoj és Heidegger)*. *Filológia vs. filozófia*. Veszprém, Pro Philosophia Évkönyv, 2009.
- HAJNÁDY Zoltán: *Lev Tolsztoj világa*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.
- HAMAR Imre (szerk.): *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén*. Az MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoportjának könyvsorozata, I. kötet, ELTE BTK, 2018.
- [https://www.konfuciuszintezet.hu/letoltesek/pdf/kiadvanyok/Selyemut-Ecsedy\\_emlekkotet.pdf](https://www.konfuciuszintezet.hu/letoltesek/pdf/kiadvanyok/Selyemut-Ecsedy_emlekkotet.pdf) (2024. október 3.)
- HAMVAS Endre Ádám: *A lélek megváltásának hermészi útja. Hermész Triszmegisztosz és a platóni hagyomány*. PhD Disszertáció, Szeged, 2008.
- HORKY, Phillip Sidney: *Plato and Pythagoreanism*. Oxford; New York, Oxford University Press, 2013.
- JUNG, Carl Gustav: *A nyugati és a keleti vallások lélektanáról*. Budapest, Scolar Kiadó, 2018.
- KÁKOSY László: *Fény és Káosz. A kopt gnóosztikus kódexek*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- KAUFMANN, Walter Arnold: *Religion from Tolstoy to Camus. Introduction*. New York, 1961.
- Kilépés a fénybe. Egyiptomi Halottaskönyv*. BÁNFALVI András (ford.), Budapest, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1994.
- KIRK, G. S. – RAVEN, J. E. – SCHOFIEL, M.: *A preszókratikus filozófusok*. CZISZTER Kálmán, STEIGER Kornél (ford.), Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998.
- KÖRTVÉLYESI Tibor: *A Buddha filozófiája*.
- [http://www.academia.edu/4595788/A\\_Buddha\\_filozofiaja](http://www.academia.edu/4595788/A_Buddha_filozofiaja) (2022. március 10.)
- KUZMINSKI, Adrian: *Pyrrhonism: How the Ancient Greeks Reinvented Buddhism*. Studies in Comparative Philosophy and Religion, Lanham, Lexington Books, 2008.

- LAERTIOSZ, Diogenész: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei 2.* VI–X. könyv. Rokay Zoltán (ford.), Budapest, Jel Könyvkiadó, 2023.
- LAERTIOSZ, Diogenész: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei 1.* I–V. könyv. Rokay Zoltán (ford.), Budapest, Jel Könyvkiadó, 2022.
- LE GOFF, Jacques: *La nascita del Purgatorio.* ET Storia, 2014.
- LEBLANC, Paul D.: *Ancient Egyptian Ties With The Indus Civilization: Theories of Contact.* [https://www.academia.edu/8628272/Egypt\\_and\\_the\\_Indus\\_Valley](https://www.academia.edu/8628272/Egypt_and_the_Indus_Valley). (2024. szeptember 25.)
- LELOUP, Jean-Yves: *Bevezetés az igazi filozófusokhoz. A görög atyák, avagy a nyugati gondolkodás elfelejtett tartománya.* NAGY Zsolt Péter (ford.), Budapest, Kairosz Kiadó, 2006.
- LONG, A. G.(Ed.): *Plato and the Stoics.* Cambridge University Press, 2013.
- LOVASSY Attila: *A halál utáni tisztulás kérdése Szent Ágoston „De civitate Dei” című művének 21. könyvében.* PhD Disszertáció, Budapest, 2017.
- Magyar Katolikus Lexikon.*  
<https://lexikon.katolikus.hu/T/tiszt%C3%ADt%C3%B3t%C5%B1z.html>. (2024. szeptember 3.)
- MONTAIGNE, Michel: *Esszék = Reneszánsz etikai antológia.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- NIETZSCHE, Friedrich: *A tragédia születése.* Kertész Imre (ford.), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Így szólott Zarathustra.* Kurdi Imre (ford.), Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- PLATÓN: *Timaios = Platón összes művei. III.* KÖVENDI Dénes (ford.), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984, 307–411.
- PLATÓN: *Menón = Platón összes művei kommentárokkal.* BÁRÁNY István (ford.), Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2013.
- PLATÓN: *Állam = Platón összes művei kommentárokkal.* STEIGER Kornél (ford.), Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2018.
- PLATÓN: *Phaidón = Platón összes művei kommentárokkal.* BÁRÁNY István (ford.), Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2020.
- PLUTARKHOSZ: *Iszisz és Oszirisz.* W. Salgó Ágnes (ford.), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.
- RAMELLI, Ilaria L.E.: *Early Christian Missions from Alexandria to „India”. Institutional Transformations and Geographical Identifications = Augustinianum.* Volume 51, Issue 1, June 2011, 221–231.
- RAY, Himanshu Prabha: *The Winds of Change: Buddhism and the Maritime Links of Early South Asia.* Oxford University Press, 1994.
- SCHOPENHAUER, Arthur: *A világ mint akarat és képzet.* Tandori Ágnes és Tandori Dezső (ford.), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991.
- SOMOS Róbert: *Órigenész platonizmusa = Magyar Filozófiai Szemle, 2022/1, 44.*
- Spe salvi 45. = Spe Salvi – XVI. Benedek Pápa enciklikája a keresztény reményről.* Budapest, Szent István Társulat, 2008.
- Tibeti Halottaskönyv. A bardó tanítás nagykönyve.* AGÓCS Tamás (ford.), Szenzár Könyvek, Budapest, Helikon Könyvkiadó, 2022.
- Tibeti misztériumok.* HAMVAS Béla (ford.), Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1990.
- WOJTILLA Gyula: *Egy görög követ az ókori Indiában. Szegedi Görög Füzetek, 9(2015).*
- БУНИН, Иван Алексеевич: *Собрание сочинений в 9 томах. Т. 5, 9. Под общ. ред. А. С. Мясникова, Б. С. Рюрикова, А. Т. Твардовского, Москва, Художественная литература, 1966–1967,*

Грин, Милица (ред.): *Устами Буниных. Дневники Ивана Алексеевича и Веры Николаевны и другие архивные материалы в трех томах.* Т. 2., Frankfurt am Main, ПОСЕВ, 1981.  
Толстой, Лев Николаевич: *Полное собрание сочинений в 90 тт.* Т. 45, Москва–Ленинград, 1956.